

LESZEK JAŹDŹEWSKI – GDAŃSK

KASZUBI W WERMACHCIE 1942-1945 W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ BIBLIOGRAFICZNO-ARCHIWALNYCH

Służba Kaszubów w Wermachcie w latach 1942-1945 należy do bardzo ważnych tematów, wręcz gorących, tak od strony historiograficznej jak i politycznej. Problematyka II wojny światowej jest niezwykle żywa w codzienności współczesnych Kaszubów, mimo upływu pół wieku od zakończenia wojny. Trudno też o bardziej tragiczny okres w historii kaszubskiej i powszechnej. Jednym z najbardziej tragicznych doświadczeń Kaszubów była sprawa przymusowej niemieckiej listy narodowościowej i związana z tym służba w Wermachcie. Waga tej tematyki wynika też z aktualnych do dziś skutków tego wydarzenia.

Jak dotąd brak monografii naukowych poświęconych temu problemowi, mimo powszechności występowania tego zjawiska na Pomorzu. Służba Kaszubów w armii niemieckiej jest nadal mało znaną kartą w historii Polski. W dotychczasowej literaturze naukowej, poświęconej dziejom Pomorza Gdańskiego w latach 1939-1945, temat poboru Kaszubów do armii niemieckiej oraz zmilitaryzowanych oddziałów roboczych pojawiał się bardzo rzadko. O zagadnieniu tym wzmiankują jedynie autorzy opracowań dotyczących całości okupacji i to najczęściej przy omawianiu polityki narodowościowej¹.

Celem artykułu jest przedstawienie w świetle źródeł rękopiśmiennych, drukowanych, artykułów i opracowań naukowych przyczyn powoływania ludności kaszubskiej do armii niemieckiej; opisanie ich zachowania w czasie pełnienia służby w Wermachcie oraz analiza wpływu jaki wywarli Kaszubi poprzez dezercje, sabotaż i dywersję na rozkład niemieckiej siły zbrojnej.

Po wymordowaniu znacznej części elity i inteligencji kaszubskiej jesienią 1939 r., Kaszubi traktowani byli przez administrację hitlerowską w początkowym okresie II wojny światowej, w latach 1939-1942, niejednolicie. Heinrich

¹ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdańsk 1979; W. Jastrzębski, *Polityka narodowościowa w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (1939-1945)*, Bydgoszcz 1977; K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Warszawa 1972.

Himmler chciał stworzyć z Kaszubów odrębną grupę narodowościową, aby przez to bardziej ich zgermanizować i w efekcie włączyć do narodu niemieckiego. Albert Forster uważał, że Kaszubi są niegodni takiego wyróżnienia, gdyż ich generalne nastawienie jest polskie².

Jednym z faktów ułatwiających germanizację było włączenie Pomorza Gdańskiego do III Rzeszy. Nastąpiło to w wyniku dekretu Hitlera już w październiku 1939 r. Obszar ten w czasie II wojny światowej nie miał więc statusu ziemi okupowanej; był wschodnią integralną częścią hitlerowskiej Rzeszy Niemieckiej.

W 1942 r. w wyniku rozporządzeń H. Himmlera i A. Forstera³ nastąpiło masowe wpisywanie ludności kaszubskiej na niemiecką listę narodowościową. Wpis na listę był przymusowy. Okupant, w celu zmuszenia ludności kaszubskiej do podpisywania listy, stosował różne formy nacisku i szantażu. Poprzez przyjęcie III grupy, a następnie służbę w armii niemieckiej, Kaszubi, jak cała ludność Pomorza, mieli zostać szybko zgermanizowani. O ile Kaszubi mieszkający na terenach Rzeszy, w granicach sprzed 1939 r.⁴ i byłego Wolnego Miasta Gdańska byli powoływani do wojska niemieckiego już przed 1942 r., o tyle masowy nabór Kaszubów do Wehrmachtu z ziem wcielonych do Rzeszy nastąpił od 1942 r. Przedmiotem zainteresowania w prezentowanych badaniach były losy Kaszubów mieszkających na Pomorzu Gdańskim oraz na Pomorzu Zachodnim, jak i na terenach Wolnego Miasta Gdańska.

Przedstawiając losy społeczności kaszubskiej w latach 1939-1945 oparłem się na literaturze i źródłach rękopiśmiennych, w pierwszym rzędzie znajdujących się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie (dalej: CAW). Podczas kwerendy przeprowadzonej w tym archiwum odnalazłem niezwykle cenne, nie wykorzystane dotąd materiały dotyczące pierwszych lat okupacji na Pomorzu Gdańskim, a szczególnie stosunku okupanta do ludności kaszubskiej⁵.

Interesująco przedstawiają się również materiały zgromadzone w Instytucie Zachodnim w Poznaniu. Szczególnie cenny jest m.in. dokument dotyczący zwalniania jeńców – Kaszubów z niewoli niemieckiej⁶, a także referat Alfreda von Schöninga, poświęcony charakterystyce ludności kaszubskiej, zatytułowany *Die Kaschuben*⁷. Schöning przedstawiając nastroje ludności kaszubskiej do 1942 r.

² Jastrzębski, Sziling, dz. cyt., s. 383.

³ Instytut Zachodni w Poznaniu (dalej: IZ). Dok., sygn. I – 159, Zasadniczy okólnik H. Himmlera, dotyczący przymusu powszechnego wpisywania na niemiecką listę narodowościową z dnia 10.02.1942 r.; „Der Danziger Vorposten”, Odezwa Forstera o wpisie na niemiecką listę narodowościową z 24.02.1942 r.

⁴ Byli to przede wszystkim mieszkańcy powiatów bytowskiego i lęborskiego.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW), sygn. II/4/30, Niemiecka instrukcja o łączności wojska z członkami V kolumny na terenie Polski dla podania do wiadomości wojskom użytym przeciw Polsce.

⁶ IZ. Dok., sygn. I – 601, Entlasung von Kriegsgefangene Kaschuben.

⁷ IZ. Dok., sygn. I – 786, Referat A. Schöninga, *Die Kaschuben*.

podkreślił jednocześnie ich propolskie nastawienie. Z akt Instytutu Zachodniego w Poznaniu można dowiedzieć się m.in. o postawie poborowych odjeżdżających do jednostek zapasowych⁸. W Instytucie Zachodnim znajdują się także dokumenty związane z wpisywaniem ludności kaszubskiej na niemiecką listę narodowościową, w tym szczególnie cenne okólniki Heinricha Himmlera⁹.

O postawie społeczeństwa kaszubskiego, a w szczególności rybaków kaszubskich powoływanych do Kriegsmarine, można dowiedzieć się na podstawie sprawozdań niemieckiego inspektora rybołówstwa morskiego we Władysławowie, Lachmunda i innych materiałów zachowanych w Archiwum Państwowym w Gdańsku¹⁰.

W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy (dalej: APB) znajdują się materiały związane z powoływaniem do armii niemieckiej ludności zamieszkującej południową część Kaszub¹¹. W archiwum tym zachowały się również opinie o rodzinach dezerterskich kaszubskich, które wydawał Referat Specjalny Służby Bezpieczeństwa z siedzibą w Sopocie. Akta te stanowią niezwykle cenne źródło świadczące o postawie większości rodzin kaszubskich w okresie II wojny światowej¹².

Najważniejsze źródła archiwalne związane ze służbą Kaszubów w armii niemieckiej znajdują się w Archiwum Wojskowym we Freiburgu. Podczas kwerendy przeprowadzonej w tej placówce udało mi się zebrać wiele interesujących materiałów dotyczących udziału ludności kaszubskiej w armii niemieckiej. Szczególnie cenne są akta związane z XX okręgiem wojskowym Wehrmachtu, obejmującym od 1939 r. obszar Pomorza Gdańskiego¹³. W archiwum tym znajdują się również zarządzenia dotyczące służby wojskowej, powołań nowych roczników¹⁴. Interesującą kategorię źródeł stanowią listy żołnierzy Wehrmachtu pisane do swoich rodzin na Kaszubach. Korespondencja ta, przechowywana przez rodziny byłych żołnierzy, w części została mi przekazana podczas przeprowadzania wywiadów¹⁵. Niezwykłość tej korespondencji polega m.in. na tym, że była ona prowadzona najczęściej w języku polskim. Materiałem po-

⁸ IZ. Dok., sygn. I – 636, Przyczynki do niemieckiej listy narodowej.

⁹ IZ. Dok., sygn. I – 159, Zasadniczy okólnik Himmlera dotyczący przymusu powszechnego wpisywania na niemiecką listę narodowościową z dnia 10.02.1942 r.

¹⁰ APGEG, Sprawozdania miesięczne kontrolera rybackiego Lachmunda, sygn. 369/42; APGEG, sygn. 1945/125, Einberufungen von Fischern zur Wehrmacht.

¹¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), sygn. 12/223, Einberufungen zur Wehrmacht.

¹² APB, Referat Specjalny SD, m.in. sygn. 96/128, 96/288, internowanie rodzin Augusta Konke i Józefa Kuksa.

¹³ MAF, sygn. RH/53/20, XX Wehrkreiskommando.

¹⁴ MAF, sygn. RW/4/489, OKW, Verordnung über die Erweiterung der Wehrpflicht Jahrgang 1928.

¹⁵ Są to m.in. listy braci Robakowskich z Werblini, Huberta Etmańskiego, ze Skorzeza, Jana Stankowskiego z Trzebunia.

równawczym do listów Kaszubów z działań na terenach Związku Radzieckiego są listy żołnierzy niemieckich z frontu wschodniego¹⁶.

Szczególnym rodzajem źródeł są materiały pochodzące z Fundacji Archiwum Armii Krajowej w Toruniu (dalej: FAPAK). Są to głównie relacje i wspomnienia, dlatego należy traktować je niezwykle ostrożnie konfrontując z innymi źródłami. Niektórzy pamiętnikarze szczególnie mocno uwzględniali powojenną rzeczywistość i pod tym kątem redagowali swoje wspomnienia. Tak jest np. w przypadku wspomnień Leona Miotka¹⁷. Podobnie prezentują się niektóre wspomnienia znajdujące się w Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie (dalej: MPMKP)¹⁸.

Wśród dokumentów znajdujących się w Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN) szczególnie przydatne do opracowania dezercji Kaszubów do Wojska Polskiego są odezwy dowództwa Armii Czerwonej do Polaków służących w Wermachcie¹⁹. Ulotki są m.in. w postaci wierszy. Po utworzeniu Ludowego Wojska Polskiego sprawami propagowania dezercji w szeregach armii niemieckiej zajmował się Wydział Propagandy LWP²⁰. O dezercjach z Wermachtu do organizacji konspiracyjnych na Pomorzu informują też niektóre raporty Delegatury Rządu na Kraj²¹.

Specyficzny rodzaj źródeł rękopiśmiennych stanowią akta procesu Gauleitera Reichsgau Danzig-Westpreussen A. Forstera²². Zeznaniom składanym przed sądem towarzyszyły często bardzo silne emocje. Należy też pamiętać, że w sądach podczas procesu mamy do czynienia z dwoma wersjami przestępstw: prokuratorów i świadków oskarżenia oraz obrony oskarżonego.

Akta krewnych lub powinowatych dezertera osadzonych w wyniku dezercji z wojska jednego z członków rodziny w obozie koncentracyjnym znajdują się w Muzeum Obozu Koncentracyjnego Stutthof w Sztutowie (dalej: AMS)²³.

Podstawowe materiały archiwalne związane z rehabilitacją Kaszubów służących w Wermachcie znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku (dalej: APG)²⁴. W archiwum tym znajdują się również akta Państwowego Urzędu

¹⁶ Ich will raus aus diesem Wahnsinn. Deutsche Briefe von Ostfront 1941-1945, opracował Jürgen Reulecke, München 1993.

¹⁷ FAPAK, Materiały zebrane przez L. Lubeckiego, Wspomnienia L. Miotka, z teczki: Działalność moja w Gryfie, t. 1.

¹⁸ Np. MPMKP, sygn. 1988 d/C1/445, Thrun Szczepan, Pamiętnik z lat okupacji.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), sygn. 226/4, Zespół akt materiałów ulotnych radzieckich 1939-1945. Odezwy dowództwa Armii Czerwonej do Polaków służących w Wermachcie.

²⁰ AAN, sygn. 703, „Polska”, 1943, nr 39; sygn. 1079, „Wiadomości Polskie”, 1942, nr 9.

²¹ AAN, mf. sygn. 2270/l, Delegatura Rządu na Kraj, m.in., Raport o sytuacji na ziemiach zachodnich do 15 maja 1943 r.

²² AGKBZW, m.in., sygn. 230, Proces Forstera.

²³ AMS, m.in., sygn. I III 3509, akta osobowe Stanisławy Dziecielskiej; sygn. I III 8654, akta osobowe Antoniego i Apolonii Kupc.

²⁴ APG, sygn. 1164/118, Urząd Wojewódzki w Gdańsku, Rehabilitacja Kaszubów.

Repatriacyjnego, zajmującego się przyjmowaniem osób przybywających do Polski. Wśród tych osób byli również żołnierze Wehrmachtu²⁵.

Interesujący materiał źródłowy dotyczący całości badanej problematyki, znajduje się w drukach, tomach dokumentów i opracowaniach dotyczących okupacji hitlerowskiej, i w publikowanych w postaci książek wspomnieniach.

Ze wspomnień drukowanych poświęconych służbie w wojsku niemieckim, na uwagę zasługuje książka Bolesława Borka²⁶. Autor opisuje w niej nie tylko służbę w Wehrmachcie, ale również środowisko kaszubskie z którego się wywodził. Bork przedstawił też wpływ wartości moralnych wyniesionych z domu rodzinnego na służbę w armii niemieckiej. Książką o nieco innej wartości merytorycznej jest *Pamiętnik z lat wojny 1939-1946* Leona Bieszk²⁷, napisany prawie 50 lat po jej zakończeniu. Losy Kaszubów w Wehrmachcie pochodzących z ziemi bytowskiej zostały przedstawione m.in., we wspomnieniach W. Knosałowej, która opisała dzieje rodziny Styp-Rekowskich zamieszkałej od ponad trzech wieków na ziemi bytowskiej. Zostały one wydane drukiem w 1972 r.²⁸, a następnie w zmienionej formie w 1994 roku²⁹. Wspomnienia W. Knosałowej przedstawiają tragiczny los, jaki stał się udziałem wielu rodzin kaszubskich w czasie II wojny światowej. W czasie wojny jej trzej bracia, ojciec i mąż zostali osadzeni w obozie koncentracyjnym, a dwóch braci, Jana i Marcelego wciągnięto do wojska niemieckiego. Jan Styp-Rekowski zginął jako żołnierz Wehrmachtu w czasie walk frontowych. Dużo interesujących informacji można uzyskać ze *Wspomnień kaszubskiego gbura* Bolesława Jażdżewskiego³⁰. Obejmują one lata 1921-1943. Autor opisuje w nich życie kaszubskiej wsi, a 1943 r. jest momentem powołania go do wojska niemieckiego. Wspomnienia z lat 1943-1945 nie zostały jeszcze opublikowane i znajdują się w rękopisie³¹. Dziennikiem pisanym w czasie wojny są zapisy jeńca wojennego Andrzeja Bukowskiego. Znajdują się w nim także m.in. informacje dotyczące wpisywania Kaszubów na niemiecką listę narodowościową³². Kwestia powoływania do Wehrmachtu jeńców wojennych została poruszona też w wspomnieniach Edwarda Konke-

²⁵ APG, sygn. 1167/103, Państwowy Urząd Repatriacyjny, Powroty z Norwegii.

²⁶ B. Bork, *Ścieżki, bezdroża i drogi*, Gdańsk 1984.

²⁷ Rumia 1994.

²⁸ W. Knosała, *Była nas gromadka spora*, Olsztyn 1972.

²⁹ W. Knosała, *Utrwalić pamięć. O rodzinie Styp-Rekowskich z Płotowa*, postowie J. Borzyszkowski, Gdańsk-Bytów 1994.

³⁰ *Część pierwsza 1921/1943*, Wstęp J. Borzyszkowski, Gdańsk 1992.

³¹ Tenże, *Ze wspomnień kaszubskiego gbura*, Rozdział II: *Druga wojna światowa* (maszynopis), Lipuska Huta 1984-1986.

³² A. Bukowski, *Za drutami oflagów. Dziennik oficera 1939-1945*, Warszawa 1993, s. 232-233.

la³³. Jednym z ciekawszych wspomnień poświęconym walkom partyzanckim na Pomorzu i dezertantom kaszubskim są wspomnienia Emila Cysewskiego³⁴.

Wstępowanie byłych żołnierzy armii niemieckiej do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie znalazło swoje odbicie we wspomnieniach Władysława Andersa³⁵, Stanisława Sosabowskiego³⁶ i Stanisława Maczka³⁷. Generałowie ci w swoich wypowiedziach wysoko oceniali wartość bojową byłych żołnierzy Wehrmachtu wcielonych do Wojska Polskiego.

Ze źródeł drukowanych na uwagę zasługuje m.in. program narodowościowy Urzędu Rasowego, wydrukowany w całości w „Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”³⁸. Działalność Einsatzgruppen, zajmującej się mordowaniem ludności kaszubsko-pomorskiej we wrześniu 1939 r., została przedstawiona w pracy K. Leszczyńskiego³⁹. Postawa ludności kaszubskiej w pierwszych latach okupacji została zobrazowana w opracowaniu K. Ciechanowskiego o nastrojach ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach okupacji⁴⁰. Wśród źródeł drukowanych i opracowań dotyczących m.in. konspiracji na Pomorzu Gdańskim, najcenniejsze są materiały i prace opublikowane przez Czesława Madajczyka⁴¹.

Szczególłą wartość mają też dokumenty pertraktacji prowadzonych między rządem polskim w Londynie a rządem ZSRR w sprawie uwolnienia jeńców Polaków z niewoli radzieckiej i wcielenia ich do Wojska Polskiego. Są to m.in. zapisy różnego rodzaju rozmów i noty dyplomatyczne. Rozmowa między Stalinem a Romerem w sprawie powołania jeńców Polaków do Wojska Polskiego została opublikowana w 1965 roku⁴². Problem Polaków, byłych żołnierzy armii niemieckiej rozpatrywany na posiedzeniach Komisji Wojskowej Rady Narodo-

³³ E. Konkel, *Z Mostów do Hamilton. Wspomnienia*, Gdańsk 1997, s. 71.

³⁴ E. Cysewski, *Był taki czas kiedy las był moim domem*, opracował K. Ciechanowski, Gdańsk 1972.

³⁵ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału*, Bydgoszcz 1989.

³⁶ S. Sosabowski, *Droga wiodła ugorem*, Londyn 1967; t e n ż e, *Najkrótszą drogą*, Londyn 1957.

³⁷ S. Maczek, *Od podwoły do czołga*, Wrocław 1990.

³⁸ *Sprawa traktowania ludności byłych polskich obszarów z rasowo-politycznego punktu widzenia*, opracowali E. Wetzel, G. Hecht, dokument z 25.11.1939 r., w: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, 4 (1948) s. 135-171.

³⁹ K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen Policji Bezpieczeństwa na ziemiach polskich w świetle dokumentów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, 27 (1971) s. 7-290.

⁴⁰ K. Ciechanowski, *Nastroje ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach okupacji 1939- 945, w świetle źródeł*, „Zapiski Historyczne”, 1979, z. 1, s. 97.

⁴¹ Np. Cz. Madajczyk, *Materiały niemieckie z r. 1943 do dziejów ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne”, 1964, z. 1, s. 103-110.

⁴² *Sprawa polska w czasie II wojny światowej na arenie międzynarodowej*, opracował T. Cieślak, Warszawa 1965.

wej w Londynie, znajduje odbicie w zbiorze dokumentów opublikowanych staraniem Ryszarda Hajduka⁴³.

Uzupełnieniem źródeł archiwalnych i źródeł drukowanych w niniejszych badaniach jest literatura. Poszczególne elementy hitlerowskiej polityki narodowościowej stosowanej na Pomorzu Gdańskim znalazły odbicie w szeregu prac historyków polskich i niemieckich. Stosunkowo najszerzej jest w nich prezentowana hitlerowska polityka eksterminacji ludności polskiej. Z autorów zajmujących się tą problematyką wymienić należy na pierwszym miejscu D. Steyera⁴⁴ oraz B. Bojarską⁴⁵. Opracowali oni bardzo szczegółowo zagadnienie zbrodni hitlerowskich popełnionych jesienią 1939 r. na Pomorzu Gdańskim. Mankamentem tych opracowań jest jednak bazowanie na szacunkowych liczbach strat polskich. Jednakże próba udokumentowanego odtworzenia liczby zamordowanych, podjęta przez W. Jastrzębskiego w odniesieniu do części okupacyjnego okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, tj. rejencji bydgoskiej, nie może być jeszcze uważana za ostateczną⁴⁶. Polityka eksterminacyjna na Kaszubach i Pomorzu w latach 1939-1945 czeka nadal na swojego badacza. Stosunkowo najpełniejszego opracowania doczekała się problematyka polityki narodowościowej w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie⁴⁷, jak również akcja wysiedlenia ludności polskiej z Pomorza Gdańskiego, przedstawiona w pracach M. Broszaty⁴⁸, Cz. Madajczyka⁴⁹, W. Jastrzębskiego⁵⁰.

Zagadnienie poboru Polaków z Pomorza do Wehrmachtu nie doczekało się dotąd pełniejszego opracowania. Ukazało się jednak kilka artykułów dotyczących tego tematu⁵¹. Ponadto zajął się tym m.in. w swojej pracy magisterskiej

⁴³ R. Hajduk, *Problem Polaków byłych żołnierzy armii niemieckiej na posiedzeniach Komisji Wojskowej Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie*, „Studia Śląskie”, Seria nowa, 40 (1982), s. 384-400; jako aneks: tenże, *Pogmatwane drogi*, Warszawa 1976.

⁴⁴ D. Steyer, *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdynia 1967.

⁴⁵ B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień-grudzień 1939)*, Poznań 1972; t a ż, *Piaśnica*, Gdańsk 1989.

⁴⁶ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939-1945*, Warszawa 1974.

⁴⁷ W. Jastrzębski, *Polityka narodowościowa w okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (1939-1945)*, Bydgoszcz 1977.

⁴⁸ M. Broszta, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, Stuttgart 1961.

⁴⁹ Cz. Madajczyk, *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej”, 9 (1965) s. 5-33; t e n ż e, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1-2.

⁵⁰ W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939-1945*, Poznań 1968.

⁵¹ K. Ciecchanowski, *Pobór Polaków z Pomorza Gdańskiego z armii niemieckiej i zmilitaryzowanych oddziałów roboczych w latach II wojny światowej*, „Stutthof, Zeszyty Muzeum”, 1985, nr 6, s. 41-72; t e n ż e, *Oni byli w Wehrmachcie*, „Pomerania”, 1986, nr 10, s. 38-39; t e n ż e, *Polacy z Pomorza w Wehrmachcie*, „Pomerania”, 1986, nr 11, s. 1-2; J. Sziliński, *Przymusowa*

Michał Dorożyński⁵². Autor szczegółowo przedstawił procedurę powoływania do Wehrmachtu nowych roczników poborowych. Skupił się jednak głównie na obszarze rejencji bydgoskiej, a problem służby w Wehrmachcie na pozostałym terenie Reichsgau Danzig-Westpreussen został niemal zupełnie pominięty. Autor ten nie przeprowadził też wywiadów z byłymi żołnierzami armii niemieckiej, tłumacząc ten brak wewnętrznym oporem byłych żołnierzy armii niemieckiej. Kwestia wcielania Kaszubów do wojska niemieckiego była też poruszana w monografiach wsi kaszubskich. Miało to miejsce m.in. przy opracowaniu dziejów Karsina⁵³, Wiela⁵⁴, Luzina⁵⁵, Brus⁵⁶, Lipusza i Dziemian⁵⁷. Postawę Kaszubów w armii niemieckiej opisał też w swojej powieści Jan Piepka⁵⁸. Służbą Kaszubów-Pomorzan w Wehrmachcie zajął się Jan Tetter poświęcając temu problemowi cykl artykułów⁵⁹. Twórczość dwóch ostatnich autorów to szczególny rodzaj źródeł i literatury wojennej.

Publikacje poświęcone generalnie armii niemieckiej ukazywały się już w latach trzydziestych. Historycy i publicyści operując skąpym materiałem, wykorzystując różne informacje cząstkowe, próbowali badać sytuację militarno-polityczną III Rzeszy. Do najważniejszych prac napisanych w tym okresie należy zaliczyć dwutomowe dzieło autora francuskiego J. Benoist-Mechina⁶⁰. Autor wskazuje na ciągłość niemieckiej tradycji militarnej od Fryderyka II do Hitlera. Wśród opracowań poświęconych historii Wehrmachtu, a wydanych po 1945 r., można wymienić prace W. Kozaczuka⁶¹ i P. Massona⁶². Masson – francuski historyk wojskowości, przedstawiając Wehrmacht w latach 1939-1945, prezentuje nie tylko operacje wojskowe lecz stara się również przedstawić plany dowodzenia, rodzaj sprzętu wojskowego używanego przez armię niemiecką. Autor wysoko ocenił walory bojowe żołnierzy niemieckich; nie ukrywał również faktu zbrodni wojennych. Niezależnie od etycznej, moralnej i prawnej oceny zdarzeń Wehrmacht, według francuskiego historyka, był najlepszą armią świata.

służba Polaków z III grupy NLN w Wehrmachcie na przykładzie Pomorza Gdańskiego, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu”, 33 (1991) s. 93-113.

⁵² Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: AUMK), M. Dorożyński, *Polacy z Gau Danzig Westpreussen w Wehrmachcie*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. W. Łukaszczyka, Toruń 1963, sygn. 101 163.

⁵³ J. Borzyszkowski, *tam gdzie Kaszele kuć. Monografia wsi Karsin*, Gdańsk 1973.

⁵⁴ Tenże, *Wielewskie Góry. Dzieje Wiela i jego kalwarii*, Gdańsk 1986.

⁵⁵ S. Fikus, *Historia wsi Luzina i okolic w latach 1871-1985*, Gdańsk 1992.

⁵⁶ K. Szczepański, *Pod hitlerowską okupacją*, w: *Dzieje Brus i okolicy*, red. J. Borzyszkowski, Chojnice-Gdańsk 1984, s. 375-408.

⁵⁷ B. Breza, *Pod hitlerowską okupacją*, w: *Lipusz – Dziemiany. Monografia*, pod red. J. Borzyszkowskiego, Gdańsk 1994, s. 330-371.

⁵⁸ J. Piepka, *Dziełby w głogach*, Warszawa 1968.

⁵⁹ J. Tetter, *Szlakiem pomorskiego wallenrodyzmu*, „Litera”, 1966, nr 12; 1967 nr 1-2, 4-7, 9.

⁶⁰ J. Benoist-Mechin, *Niemcy i armia niemiecka 1918-1938*, Warszawa 1938.

⁶¹ W. Kozaczuk, *Wehrmacht 1933-1939*, Warszawa 1978.

⁶² P. Masson, *Historia Wehrmachtu*, Warszawa 1995.

Nieco inny charakter ma praca Władysława Kozaczuka. Przedstawia ona proces kształtowania armii niemieckiej w latach 1933-1939. Autor opisuje m.in. problematykę związaną z poborem nowych żołnierzy i ich szkoleniem w armii niemieckiej.

Jednym z najlepszych dotąd opracowań dotyczących ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim jest praca K. Ciechanowskiego⁶³. Książka ta przyczyniła się do szerszego poznania konspiracji pomorskiej i przełamała opinie o znikomym zasięgu tej konspiracji⁶⁴. Ruchowi oporu na „Lesokach” – obszarze położonym na zachód od Pradoliny Kaszubskiej i Redłowskiej, obejmującej także Puszcze Darżlubską i tereny położone na południe od niej znajdujące się w powiecie morskim, poświęcił jedno ze swoich opracowań o charakterze po części wspomnieniowym Bolesław Bork⁶⁵. Z nowszych publikacji poświęconych ruchowi oporu na wyróżnienie zasługują prace Bogdana Chrzanowskiego⁶⁶ i Andrzeja Gąsiorowskiego⁶⁷. Gąsiorowski omawiając działalność Polskiej Armii Powstania w swojej monografii stwierdził, że możliwości wywiadowcze PAP zwiększyły się, kiedy do wojska niemieckiego zaczęto powoływać Polaków wpisanych na DVL. Chrzanowski opisując działalność „Związku Jaszczurczego” przedstawił również postawy jego członków po wcieleniu do wojska niemieckiego. Wśród działaczy „Związku Jaszczurczego” byli również Kaszubi.

Wśród opracowań poświęconych problemowi wstępowania dezertersów z Wermachtu do Ludowego Wojska Polskiego na szczególną uwagę zasługują artykuły i książki wydane po 1989 r. Przedstawiają one często fakty wcześniej przemilczane przez historyków. Artykuły I. Bluma czy też M. Kałłaura zamieszczone w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym”, przedstawiają sytuację jaka miała miejsce w LWP⁶⁸.

W dotychczasowych badaniach nad historią Pomorza Gdańskiego w czasie okupacji jednym z problemów, które nie zostały należycie opracowane jest działalność wojskowych sądów Wermachtu. Funkcjonowaniu sądów na terenie okręgu Gdańska-Prus Zachodnich omówione jest w pracy E. Zarzyckiego⁶⁹.

⁶³ K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Warszawa 1972.

⁶⁴ M. Woźniak, recenzja: K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Warszawa 1972, „Przegląd Zachodni”, 1973, nr 1-2.

⁶⁵ B. Bork, *Nad Słężą. Zarys walk Kaszubów lesockich*, Gdańsk 1978.

⁶⁶ B. Chrzanowski, *Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939-1947. Nieznane karty pomorskiej konspiracji*, Toruń 1997.

⁶⁷ A. Gąsiorowski, *Polska Armia Powstania. Największa tajemnica pomorskiej konspiracji*, Toruń 1997.

⁶⁸ I. Blum, *O składzie socjalno-demograficznym Polskich Sił Zbrojnych w Związku Radzieckim*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1963, nr 2, s. 3-34; M. Kałłaur, *Skład osobowy I Armii wojska polskiego. Kwiecień 1944 – maj 1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1986, nr 1, s. 3-29.

⁶⁹ E. Zarzycki, *Eksterminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk Prusy Zachodnie w latach 1939-1945*, Bydgoszcz 1981.

Stosunkowo dużo cennych informacji znajduje się w pracach S. Godlewskiego⁷⁰ i L. Teresińskiego⁷¹. Według B. Chrzanowskiego, artykuł Teresińskiego poświęcony działalności Sądu Wojennego Rzeszy należy zaliczyć do najbardziej obiektywnych prac w Polsce⁷². Pomimo tak dobrej oceny należy jednak podkreślić, że problematyka związana z sądownictwem wojskowym czeka ciągle na swoje opracowanie.

Jednym z trudnych zagadnień jest sprawa rehabilitacji osób wpisanych na niemiecką listę narodową, jak i osób służących w armii niemieckiej, którą zajął się Julian Rados⁷³. Książka J. Radosa przedstawia złożony proces rehabilitacji o charakterze społeczno-socjologiczno-prawnym. Autor rozpatruje temat głównie ze stanowiska prawnego; ukazuje rehabilitację od strony kolejno wprowadzanych w życie przepisów prawnych oraz skutków ich oddziaływania. Po zakończonej wojnie wszystkie osoby, które służyły w wojsku niemieckim, musiały złożyć deklarację wierności. Dotyczyło to także osób, które służyły w Wojsku Polskim na zachodzie i powracały do kraju w latach 1945-1948.

Ponieważ szczególną rolę w opracowaniu poszczególnych zagadnień niniejszej pracy odegrały także źródła wywołane przez wywiady z byłymi żołnierzami Wehrmachtu, dlatego konieczne jest podkreślenie ich specyfiki. (Według A. Saksona ludność rodzima oraz społeczności tworzone przez mniejszości narodowe odnoszą się bardzo nieufnie do interesujących się ich życiem badaczy⁷⁴). Wyróżnia je spośród innych źródeł to, że wzbudzają najwięcej wątpliwości. Stanowią one dla historyka najtrudniejszy rodzaj źródeł, w których prawda często miesza się z fikcją. Niektóre wypowiedzi znalazły potwierdzenie w źródłach archiwalnych. Tak było np. z wypowiedzią J. Burzana, który 50 lat po zakończeniu wojny pamiętał treść ulotki zrzuconej przez aliantów na froncie zachodnim do Polaków w Wehrmachcie⁷⁵.

Można też stwierdzić, że pewien wpływ na charakter relacji i zawartą w nich ocenę służby w wojsku niemieckim, miały miejsce zamieszkania i rodzaj wykonywanej pracy przez respondentów. Kaszubi mieszkający na wsi i pracujący w rolnictwie w niektórych przypadkach traktowali służbę w Wehrmachcie nawet jako rodzaj przygody, dzięki której poznali nowe kraje i społeczności⁷⁶. Niektórzy podkreślali w relacjach surową dyscyplinę jaka była w wojsku niemiec-

⁷⁰ S. Godlewski, *Sądownictwo III Rzeszy Niemieckiej i jego rola w systemie hitlerowskiej eksterminacji*, w: *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. Cz. Piłichowski, Warszawa 1980, s. 537.

⁷¹ L. Teresiński, *O działalności sądu wojennego Rzeszy w okresie II wojny światowej*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, 24 (1972) s. 169-221.

⁷² Chrzanowski, dz. cyt., s. 7.

⁷³ J. Rados, *Rehabilitacja na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk 1969.

⁷⁴ A. Sakson, *Mazury, społeczność pogranicza*, Poznań 1990, s. 12.

⁷⁵ Wywiad z Janem Burzanem.

⁷⁶ Np. Wywiad z Władysławem Baranowskim, Florianem Barenbruchem, Władysławem Radomskim.

kim⁷⁷. Wielu innych zwróciło uwagę na dobrą jakość sprzętu wojskowego, umundurowania⁷⁸. Nie łączyło się to wcale z moralną i etyczną oceną Wermachtu, która była negatywna. Ankietowani z reguły podkreślając swoją kaszubską odrębność zaznaczali, że czują się zarazem Polakami.

Niniejszy artykuł jest jeszcze daleki od kompletności. Jednym z ważniejszych zagadnień, wymagających szczególnie trudnych kwerend i wszechstronnych analiz jest problem postaw i losów okupacyjnych ludzi zaliczających się do elity społeczeństwa kaszubskiego. Sygnałem tego zagadnienia jest wywołana przed laty przez A. Bukowskiego sprawa zrzeszyńców i jego polemiki z ich obrońcami⁷⁹. Miało to miejsce w szczególnym okresie polskich dziejów, dominacji partii komunistycznej. Jednocześnie jest to ważny aspekt i część całości dziejów relacji kaszubsko-polsko-niemieckich na Pomorzu w XX w. Przeprowadzone badania nad służbą Kaszubów w armii niemieckiej nie wyczerpują całokształtu zaprezentowanej problematyki.

⁷⁷ Np. Wywiady z Władysławem Węsierskim, Walerianem Warkuszem i Aleksandrem Schroede.

⁷⁸ M.in. wywiady z Edwardem Kohnke i Albinem Lassinem.

⁷⁹ A. B u k o w s k i, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Poznań 1950, s. 295; t e n ż e, *Temat kaszubski*, „Głos Wybrzeża”, 1981, nr 181, 11. 09. 1981, s. 5-6; t e n ż e, *Przeciw zacieraniu prawdy o Kaszubach*, „Życie Literackie”, 1982, nr, 34, s. 12; t e n ż e, *Zakłamać prawdę*, „Pomorze”, 1987, nr 3, s. 30.